

A második magyarországi ősnymoda nyomai

A budapesti Egyetemi Könyvtár ősnymotatvány-állományában LAUDIVIUS *Vita beati Hieronymi* című kis munkájának egy impressum nélkül megjelent s eddig meghatározatlan kiadása maradt fenn.¹ Jelzete: Inc. 862. A műnek ez a kiadása egyetlen ősnymotatvány-bibliográfiában, katalógusban sincs leírva vagy megemlítve; a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* szerkesztőbizottsága sem tudott erről a kiadásról.² Az unikum-ősnymotatvány eredetére s ebből következő jelentőségére csak a mostani vizsgálódások derítettek fényt.³ A nyomtatványban használt típusok alapján ugyanis három olyan ősnymotatvány típuskapcsolata, szoros összefüggése állapítható meg, melyek egyetlen ismert XV. századi nyomda termékeihez sem sorolhatók.

A szakirodalom LAUDIVIUS *Vita beati Hieronymi* című művének négy XV. századi kiadását tartja nyilván.⁴ Valamennyi Olaszországban készült, ahol a XIV. századtól kezdve rendkívül megerősödött a bibliafordító JEROMOS tisztelete. Az Egyetemi Könyvtár ősnymotatványa — a zárószavak szerint — az 1474. évi római GENSBERG-kiadás utánnymota.

A 10 levélből álló, negyedréti kis füzet két betűtípussal nyomtatódott. (1. kép), A típusok betűképei az olmtützi származású Matthias MORAVUS nápolyi ősnymodász 3. és 5. típusának betűivel egyeznek meg; sorméretük

¹ Az ősnymotatvány-katalógusokban és bibliográfiákban Zacharias LAUDIVIUS néven említett XV. századi olasz író és filológus (Laudivio ZACCHIA Vezzanense) életéről kevés adatot ismerünk. Észak-Olaszországból, a Liguria tartományban levő Vezzano-beli ZACCHIA családból származott. A jeruzsálemi Szent János-lovagrend tagja. A ferrarai és a nápolyi udvarban élt, majd a campaniai Ciciano városkába vonult vissza. Latin nyelvű Jeromos-életrajzán kívül a következő művei ismeretesek: *Epistolae Magni Turci* LAUDIVIUS latin fordításában és előszavával (a leveleket az irodalom hol LAUDIVIUSnak, hol II. MOHAMEDnek tulajdonítja); *De Laudibus Sapientiae et Virtutis*; *De Captivitate Ducis Jacobi* (verses tragédia Jacopo PICCININO generális fogságáról és kivégzéséről) és egy cím szerint nem ismert geográfiai munka. Kapcsolatban állt Antonio BECCADELLI (Panormita), Giovanni PONTANO, Battista GUARINO humanistákkal és Jacopo PICCOLOMINI kardinálissal. — A LAUDIVIUS életére és műveire vonatkozó legfontosabb irodalmat l. HOEFER, J. Ch. F.: *Nouvelle biographie générale*. XXIX. köt. Paris, 1859. 887. l. — CHEVALIER, U.: *Répertoire des sources historiques du moyen âge*. II. köt., Paris, 1907. 2767. h. — *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale*. LXXXIX. köt. Paris, 1926. 1157. h.

² Dr. Helmut KIND szíves közlése.

³ SOLTÉSZ, Elisabeth: *Eine Unikum-Inkunabel der Budapester Universitätsbibliothek — ein neues Dokument für das Wirken einer unbekanntenen ungarländischen Druckerei im XV. Jahrhundert*. Gutenberg-Jahrbuch, 1958.

⁴ Nápoly: [Sixtus RIESSINGER], 1473. VII. 14. HAIN 9944.; — [Róma: Johann GENSBERG, c. 1474.] HAIN 9943.; — Róma: [Ulrich HAN], 1475. XI. 22., HAIN 9945.; — Róma: [Johann BESICKEN], 1495. VII. 11., HAIN 9946.

1

**Laudiuus Eques Hierosolimitanus
ad Francinu beitrádü bach;
nonensez de uita beati Hieronimi**

Nam tuo sepe hortatu. francine hieronimi ui-
am in lucem efflagitatis. Aepi mecum prius
ipse m. rari uehementer. hanc siue maiorum
negligencia. seu culpa temporum post habitam esse.
quomnino studiorum in grati quenta semper in hiero-
nimo. Licet pauci admodum obicure quedam nitris
ac seime de eo scripta reliquere. At nisi suis ipse laudi-
bus tota orbe claris haberetur. nos. ris adhuc ignorare
tur hieronimus. Quauis rei in dignitate per motus.
non passus sum diutius hunc in obscuro uersari. Nam
si plutarebus grecorum historias simul ac romanorum
oratione coplexus est. plinius summos ducere belli re-
bus a se gelis illustras. eloquentia tñ ornauerit. Quo-
rum breuis inter mortales gloria censeatur quanto sa-
ne rectis existimari hieronimi laudes uitam. studia
ac morum sanctitatem perscribere. Platonem enim et
aristotilem. quotidie legimus qui nil tantuz nisi huma-
num aut ipsi didicerant aut alios instruere. hieronimus
uero omnium de gencium. ac linguarum interprece. di-
uina simul atqz humana cosecutus est studia. Aatoris
quoqz. et Aristidis uirtutem et socratis continenciam
idem incredibili studio suporauit. iure eciaz pyetago-
re Appollonio. ceterisqz sapientibus anteponendus
Quos nil nisi ad peruestigandis nature casus se certa
qz rerum in longinqua maris spacia et terrarum orbz

LAUDIUIUS : *Vita beati Hieronimi* c. művének első lapja

azonban eltér a nápolyi típusok 20 soros méretétől. Minthogy a betűképek megegyeznek, a sorméret a különböző sortávolság, azaz a típusok átöntése következtében eltérő. A LAUDIVIUS-kiadás típusait Matthias MORAVUS 3. és 5. típusának matricáiról nagyobb sorméretre öntötték át.

Az azonos eredetű típusok azonban más szempontból is eltérnek egymástól. A LAUDIVIUS-kiadásban használt betűk szembetűnően deformáltak, kopottak. A nyomtatvány szedése is lényegesen gondatlanabb, mint a kiváló nápolyi nyomdász termékeié. A LAUDIVIUS-kiadás kezdetleges nyomdai kiállítása, típusainak kopottsága és eltérő sormérete egyaránt arra utal, hogy csupán a típusok matricái származtak Matthias MORAVUSTól, maga a nyomtatvány nem az ő műhelyében készült.

Régóta ismeretes egy másik nyomtatvány, melynek eredetét kutatva FITZ József 25 évvel ezelőtt lényegében ugyanerre az eredményre jutott.⁵ Ez a nyomtatvány ANTONINUS FLORENTINUS *Confessionáléjának* 1477. évi kiadása (2. kép), melyben sem a megjelenés helye, sem a nyomdász neve nincs feltüntetve. A *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (2108) a *Confessionálé*nak ezt a kiadását Matthias MORAVUS nápolyi kiadványaként írta le. FITZ József meggyőző érveléssel mutatott rá arra, hogy az 1477. évi *Confessionale* több szempontból — gondatlanabb szedése, papirosa, szövegtípusának eltérő sormérete és szokatlan alkalmazása következtében — eltér Matthias MORAVUS nápolyi termékeitől, s az ősnymtatvány fennmaradt példányainak lelőhelyeiből arra a feltevésre jutott, hogy a „rejtélyes *Confessionale*” Matthias MORAVUSTól származó típusokkal a budai HESS-nyomdában készült.

Az 1477. évi *Confessionale* eredetének megállapításához a LAUDIVIUS-kiadás adja meg a lehetőséget, minthogy a *Confessionálé*ban alkalmazott mindkét típus megvan ebben a kis nyomtatványban is. A *Confessionale* szövegtípusa a *Vita beati Hieronymi* kiemelő-típusával azonos. Abból a kisméretű, észak-olasz stílusú betűtípusból (Matthias MORAVUS I.* típusa) pedig, melynek minusculai a *Confessionale* első quinterniojában a befestendő iniciálékat jelzik a rubrikátor számára, az *E* majuscula van meg a LAUDIVIUS-kiadásban. Ez a jellegzetes formájú *E* betű a LAUDIVIUS-kiadásban a szövegtípus szabályos *E* jelét helyettesíti.

A LAUDIVIUS-kiadással azonos típusokkal készült harmadik nyomtatvány egy búcsúlevél, melyet az 1480. jubileumi év során, 1480. május 11-én Johannes HAN pozsonyi kanonok, a pozsonyi Szent Márton székesegyház plébánosa bocsájtott ki (3. kép). A búcsúlevélnek a pozsonyi városi könyvtárban levő egyetlen ismert példánya kézírással „honeste Agnes de Pofonio” nevére van kiállítva.⁶

Johannes HAN *Litterae indulgentiarum*áról az első híradást 1942-ben Ovídius FAUST tette közzé; ugyanő 1944-ben részletesebben is ismertette a nyomtatványt.⁷ Az impressum nélkül megjelent búcsúlevél nyomdászának meghatározásával Anton DUBAY foglalkozott behatódobban. Kimutatta, hogy a búcsúlevél szövege a HAEBLER-féle *Typenrepertorium*⁸ szerinti

⁵ FITZ József: *Hess András, a budai ősnymdász*. Bp. 1932. 142–154. l.

⁶ Erről az ősnymtatványról és típusainak eredetéről Dr. Helmut KIND volt szíves tájékoztatni. A búcsúlevél fényképét és a rá vonatkozó irodalmat BORSA Gedeon bocsátotta rendelkezésemre.

⁷ FAUST, Ovídius: *O bibliofilii*. Slovenský typograf. IV., 1942. 36. l. UA.: *Najstaršie tlačiarnie v Bratislave*. Slovenský typograf. VI., 1944. 74. l.

⁸ HAEBLER, Konrad: *Typenrepertorium der Wiegendrucke*. Halle-Leipzig, 1905—1924.

Incipit sūmula p̄fessionis utilissima: in qua agitur
quomō se habere debeat confessor: erga penitēte
in p̄fessionib⁹ audiendis. quā edidit Reuerendissi-
mus uir: ac in Christo pater dominus frater An-
tonin⁹ archieps florētīn⁹ ordis fratꝝ p̄dicatoꝝ:

D

Esece: ut scrutātes scrutinio ps: lxix.
Scrutinū quidē est confessio: Quo
et penitens scrutat̄ conscientiam suā:
et confessor: cum eo: Scrutans ergo
est p̄fessor: qui in hoc pōt̄ tripliciter
deficere: Quia uel per maliciā absol-
uendo quē scit nō posse: uel per igno-
ranciā nesciendo discernere inter le-
pram et leprā et quem possit uel nō

possit absoluerē uel per infirmitatez concupiscēcie inde sumē-
do occasiones malorum ex auditu dū incaute se habet: unde
Aug. de peni. di. vi. c. j. Caveat spūalis iudex ut sicut nō com-
misit crimē nequicie: ita non careat munere sciēcie. Ex quib⁹
uerbis innuit̄ q̄ p̄fessor siue sacerdos debet habere illa tria ex
auctoritate Augu. p̄allegata. Primo p̄tātem in t̄o sciēcie
ut. s. sit iudex spūalis. Secundo conseruare puritatez uite sue.
ne committat̄ crimen nequicie: Tercio habere sufficientem
sciēcie claritatem: ut non careat munere sciēcie:

**Capitulum primū de potestate seu auctoritate confesso-
ris et quis possit uel non possit audire confessiones.**

Notandum primo est q̄ non sacerdos: et si possit audi-
re confessiones in casu mortis non tamen absoluerē
potest: al' s̄ si absoluit ut sacerdos indicatiue secundū
quosdā incurrit irregularitatem: sicut si celebraret. Hoc tñ est
dubiū: quia non est in iure expressū: sicut de celebrāte: Unde
non uidetur irregularis. extra de sentē. exco. c. is qui libro. vi.
Ibi enim dicitur q̄ non incurrit quis irregularitatem p̄pter ali-
quō delictū: quādo non est in iure expressum: et p̄fess⁹ tali non

„M⁸²”-es betűtípussal készült, s megállapította, hogy a típust használó nyomdászok közül csupán a német származású római nyomdász, Johann BULLE tevékenysége szakadt meg a *Litterae indulgentiarum* megjelenése, azaz 1480 előtt. Összehasonlító anyag hiányában nem tudta a nyomtatványt Johann BULLE típusaival összevetni, s ezért fejtegetését azzal a feltevessel zárta, hogy a típusok egyezése esetében a búcsúlevelet Johann BULLE Rómából Németországba vezető útján nyomtathatta.⁹ Feltevését átvette Imrich KOTVAN, aki a pozsonyi városi könyvtár ősnymtatványainak 1956-ban kiadott katalógusában a búcsúlevelet „[Posonii, Johannes Bulle de Bremis?]” meghatározással ismertette.¹⁰ A búcsúlevél típusai azonban eltérnek Johann BULLE típusaitól, s a LAUDIVIUS-kiadásban használt Matthias MORAVUS-féle típusokkal (3. és 5.) azonosak.

Három olyan ősnymtatvány ismeretes tehát, melyek Matthias MORAVUS műhelyéből származó, azonos típusokkal készültek. E nyomtatványok előállításához mindössze három típust használtak. Az első típus — melynek betűképei Matthias MORAVUS 3. típusával egyeznek meg¹¹ — mindhárom nyomtatványban előfordul: a *Confessionálé*ban a szöveget, a másik két nyomtatványban a fejezetcímeket, illetőleg a kiemelt szövegrészeket szedték ezzel a típussal. Feltűnő azonban, hogy míg Matthias MORAVUS kiadványaiban e típus sormérete 112 mm, a mi nyomtatványainkban ugyanez a méret 115 mm.

A LAUDIVIUS-kiadás és a búcsúlevél szövege Matthias MORAVUS 5. típusával készült;¹² csakhogy itt is az eredeti 87 mm sorméret helyett a LAUDIVIUS-kiadásban 103 mm, a búcsúlevélben 94 mm e típus sormérete. A harmadik típus Matthias MORAVUS kisméretű 1.* típusával azonos.¹³ Ebből a betűkészletből való a LAUDIVIUS-kiadás szövegtípusának eltérő *E* betűje, valamint az a néhány minuscule, mely a *Confessionale* első quinter-niojában a befestendő iniciálékat jelzi a rubrikátor számára. Mindhárom típus betűi sokkal kopottabbak, mint a Matthias MORAVUS-nyomtatványok típusaié.

Az 1477. évi *Confessionálé*t, a LAUDIVIUS-kiadást és a pozsonyi búcsúlevelet azonban nemcsak típusaik eltérő sormérete és kopottsága választja el Matthias MORAVUS kiadványaitól. Ősnymtatványaink papírosa is különbözik a nápolyi nyomdában használt papírosfajtáktól. A *Confessionale* ismert példányai ökorfej, illetőleg különböző mérleg vízjegyű papíroson készültek.¹⁴ A búcsúlevélben nincsen vízjegy. A LAUDIVIUS-kiadás egyetlen vízjegye nyolcasról függő körbezárt mérleg, köralakú serpenyőkkel (BRIQUET 2529)¹⁵. Ehhez a típushoz igen hasonló mérleg-vízjegy van a *Confessionálé*nak a budapesti Egyetemi Könyvtárban levő példányaiban is.¹⁶ A két nyomtatvány tehát feltételezhetően azonos eredetű papíroson készült. A Matthias MORAVUS-

⁹ DUBAY, Anton: *Bratislavská prvotlač*. Slovanská Bratislava. I (II—III), 1950. 109—122. l.

¹⁰ KOTVAN, Imrich: *Katalóg prvotlačí Vedeckej knižnice mesta Bratislavy*. Bratislava, 1956. Nr. 25.

¹¹ *Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts*. Taf. 752.

¹² *Uo.* Taf. 754.

¹³ *Uo.* Taf. 750.

¹⁴ FITZ: *I. m.* 144—145. l.

¹⁵ BRIQUET, C. M.: *Les filigranes*. Genève, 1907. — A vízjegy képét közli *Gutenberg-Jahrbuch*, 1958.

¹⁶ Inc. 45. 121. lev. és Inc. 46. 122. lev.

Johannes Canonicus et plebanus Ecclesie sancti Martini Pozoniensis Commissarius in sancto negotio
 Jubilei in eodemque loco deputatus per Reverendissimum et Illustrissimum dominum don Johānem de
 Aragonia tituli sancti adriani Sacrosancte Romane Ecclesie primum Cardinalem apostolicum
 de latere legatum ad Hungarie Bohemie et polonie Regna et Sanctissimo domino nro Sixto
 papa quarto destinatum fidem facimus per presentes quod quia honesta Agnes de posonia
 debitum fecit ponendo et contribuendo ad Cippum pro expeditione facienda contra
 impiosissimos Turcos Christiani nominis atrocissimos hostes iuxta ordinacionem prelati domini legati
 Ideo declaramus quod possit ab idoneo Confessore et se eligendo ab excois Sententia et peccatis
 omnibus Contritis et confessis absolvi et assequi sancti Jubilei omnium peccatorum remissionem in vita
 et in mortis articulo plenariam Indulgentiam Datum ipsa Die Ascensionis domini Anno eiusdem Millesimo
 Quadringentesimo Octuagesimo **Forma Absolucionis**
 Discreetur tui omnipotens deus et cetera Dominus noster ihesus christus te absolvat et ego auctoritate beatorum
 petri et pauli apostolorum et Sancte Romane Ecclesie mihi in hac parte commissa et tibi concessa absolvo
 te ab omni vinculo excommunicationis suspensionis et interdicti aliisque sententiis a iure vel ab homine
 generaliter aut specialiter tibi prolatas et restituo te Communioni fidelium et participationi Sacramentorum
 Sacramentorum et eadem auctoritate ego ab solvo te ab omnibus peccatis tuis Contritis et Confessis etiam de
 oblitis et concedo tibi omnium peccatorum tuorum plenariam remissionem et remitto tibi omnes penas in presenti
 seculo aut in purgatorio faciendas In nomine patris et filii et spiritus sancti Amen

 Si hoc non mouerit Petrus etc.

JOHANNES HAN 1480-ban kibocsátott búcsúlevele

kiadványok papirosának ökörféj, illetőleg mérleg vízjegyei viszont eltérnek a *Confessionale*- és a LAUDIVIUS-kiadás papírfajtáinak vízjegyeitől.¹⁷

A legszembetűnőbb különbség a három ősnymotatvány szedése és a Matthias MORAVUS-kiadványok tipográfiai kiállítása között mutatkozik. Matthias MORAVUS impressummal ellátott kiadványait kivételesen gondos, igényes kiállítás jellemzi. Betűi élesek, frissek, nyomtatványainak szedése szinte kifogástalannak mondható; a sorbázisok egyenesek, a sorkezdés, sorzárás gondos, a levelek szedéstükrei fedik egymást. A három ősnymotatvány tipográfiai kiállítása messze elmarad ettől a színvonaltól. A *Confessionale* szedése még elég gondos. Ebben a terjedelmes kötetben a sorbázisok viszonylag egyenesek, a sorzárás — a különböző sorzáró pótlékok alkalmazása következtében — meglehetősen pontos. A recto- és verso-lapok szedéstükrei azonban szinte véletlenül sem fedik egymást. A nehezebben kezelhető, kisebb típusokkal készült LAUDIVIUS-kiadás és a búcsúlevél szedése még jobban eltér a Matthias MORAVUS-kiadványok igényes nyomdai kiállításától.

A *Confessionale*, a LAUDIVIUS-kiadás és a búcsúlevél betűtípusaiból, szedéséből és a fennmaradt példányok papirosából adódó következtetések tehát egyaránt arra utalnak, hogy egyik nyomtatvány sem Matthias MORAVUS kiadványa, csupán a típusok matricái származtak a nápolyi nyomdász műhelyéből. Ősnymotatványaink megjelenése idejében, 1477—1480 között azonban más ismert nyomda nem használta ezeket a Matthias MORAVUS-féle típusokat. Magyarország nyugati határaihoz közeleső területen ebben az időpontban könyvnyomtató műhely működéséről nem tudunk. Bécsben 1482-ben,¹⁸ Brünmben 1485-ben, Kuttenbergben 1489-ben, Olmützben 1499-ben létesült az első könyvsajtó. Budán 1473-ban, Krakóban és Pilsenben pedig 1476-ban is volt már nyomda, ezek a műhelyek azonban Matthias MORAVUS típusaitól lényegesen eltérő típusokat használtak.

Nyilvánvaló tehát, hogy az 1477. évi *Confessionale*, a LAUDIVIUS-kiadás és a búcsúlevél egy olyan ismeretlen ősnymonda terméke, mely a betűöntéshez szükséges matricákat Matthias MORAVUSTól szerezte be. A XV. században elég gyakran előfordult, hogy jól felszerelt nyomdák matricákat ajándékoztak vagy adtak el volt alkalmazottaiknak, illetőleg a nyomdászat mesteriségét kitanult, önállósulni szándékozó ismerőseiknek. Matthias MORAVUSSzal kapcsolatban még egy hasonló példára hivatkozhatunk. 1491-től kezdve a sevillai Meinard UNGUT és Stanislaus POLONUS-nyomda használt Matthias MORAVUS műhelyéből származó típusokat.¹⁹

A nápolyi típusokkal felszerelt ismeretlen ősnymonda valószínűleg 1476—1477-ben kezdte működését. Három nyomtatványa közül a *Confessionale* jelent meg legkorábban: 1477-ben. Kinyomtatásakor a LAUDIVIUS-kiadás szövegtípusa még nem lehetett a nyomda birtokában, mert ez esetben bizonyára a terjedelmes *Confessionale* sem készült volna a papírpazarló kiemelő típussal. A nyomda következő terméke az 1478—1479-re datálható LAUDIVIUS-kiadás lehetett. A búcsúlevél kinyomtatásakor ugyanis a szövegtípus *E* és *H*

¹⁷ FITZ: *I. m.* 144. 1.

¹⁸ Az ingolstadti születésű s rövid időre Bécsben megtelepedett Ulrich HAN — az 1462. évi *Almanach* nyomdásza — 1467-től kezdve Rómában dolgozott. Vö. HAEBLER, Konrad: *Die deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts im Auslande*. München, 1924. 18. 1. — BOHATTA, Hanns: *Ulrich Han, der erste Wiener Buchdrucker*. Gutenberg-Jahrbuch, 1933. 31—33. 1.

¹⁹ HAEBLER, Konrad: *Die deutschen Buchdrucker ...* 141—142. 1.

betűje már nem volt meg a nyomda betűkészletében. Ez a két betű a LAUDIVIUS-kiadás megjelenése után elveszhetett. Az *E* betűt hevenyészett jel,²⁰ a *H*-t pedig a kiemelő típus *h* minusculájának kissé torzult példánya pótolja a búcsúlevélben. Johannes HAN *Litterae indulgentiaruma* — ősnymodánk utolsó ismert terméke — valószínűleg közvetlenül kibocsátása, azaz 1480. május 11-e (JÉZUS mennybemenetelének napja) előtt jelent meg. A következő évben Johannes HAN már nem nyomtatott, hanem kézzel írott búcsúlevelet bocsátott ki.²¹

A három nyomtatvány közül a *Litterae indulgentiarum* szedése és nyomása a legkezdetlegesebb. Szövegében az *a* praepositio két ízben is versalissal van szedve, néhány betű pedig kiesett a szedésből. Mindez valószínűleg csupán gondatlanság vagy az alkalmi munkával együttjáró sietség következménye; az is elképzelhető azonban, hogy a búcsúlevelet már nem a *Confessionale* nyomdája, hanem a nyomda egyik volt alkalmazottja — esetleg saját vállalkozásaként — nyomtatta ki.

Mai ismereteink alapján a nyomda működési helyének meghatározása csak következtetésekkel, feltevésekkel közelíthető meg; a megjelenési hely egyik nyomtatványban sincs feltüntetve. Annál lényegesebb, hogy a művek szövegéből, valamint fennmaradt példányaik papirosából és lelőhelyeiből egyértelmű következtetések adódnak.

Három ősnymogatványunk közül kettő magyarországi vonatkozású. LAUDIVIUS kis műve a IV. században élt egyházatya, a bibliafordító JEROMOS életét beszéli el, aki a dalmáciai-pannóniai határ közelében fekvő Stridoban született.²² LAUDIVIUS maga munkája első fejezetében a következőképpen emlékezik meg JEROMOS származásáról: „Jeronimo, pater fuit Eufebius, qui nobili genere natus, ftridonis fummaꝝ imperii aliquando gefsit, que olim inter pannonias, ac fines Dalmatie fita bello poft gothorum funditus deleta eft.” A magyarországi néphit JEROMOS szülőhelyét a Dráva mentén fekvő, muraközi Stridoval (Stridova, Strigova)²³ azonosította. A hagyomány szerinti pannóniai származás következtében JEROMOS tisztelete széles körben elterjedt hazánkban. CILLEI Frigyes 1446-ban Stridoban kegyhelyet alapított tiszteletére, amely néhány év alatt igen látogatott zarándokhellyé fejlődött.²⁴

A magyarországi JEROMOS-kultusz távolról sem korlátozódott az egyszerű hívők körére. A klasszikus műveltségű bibliafordító azoknak a magyar humanistáknak is eszményképe volt, akik a korabeli skolasztikával szemben az „új vallásosság” (devotio moderna) hívei voltak.²⁵ A magyar humanisták JEROMOS-tisztelete VITÉZ Jánostól kezdve nyomon követhető. Eszméik a németalföldi eredetű JEROMOS-kultuszt megelőző olasz törekvésekből, közvetlen forrásként pedig a nagy JEROMOS-tisztelő Pier Paolo VERGERIO magyarországi hatásából vezethetők le. VERGERIO élete utolsó éveit egy budai remete-kolostorban, az ún. „gesuati”-k kolostorában töltötte.²⁶ A gesuati-k rendje olyan világi személyek

²⁰ Dr. Helmut KIND közlése szerint ez a jel az *S* majusculából van átalakítva.

²¹ DUBAY: *I. m.* 116. l. — KOHÚT, L.: *Niektoré zvláštnosti typografie tlačeněj odpustkovej listiny Johanna Hana z roku 1480.* Knižnica. 1957. 174–177. l.

²² *Lexikon für Theologie und Kirche.* V. Bd. Freiburg im Breisgau, 1933. 13. h. — KÜNSTLE, KARL: *Ikongraphie der christlichen Kunst.* Freiburg i. B. 1926. II. Bd. 299. l.

²³ KISBÁN Emil: *A magyar pálosrend története.* Bp. 1938–1940. I. kötet. 51. l.

²⁴ *Uo.*

²⁵ KARDOS Tibor: *A magyarországi humanizmus kora.* Bp. 1955. 107. l.

²⁶ *Uo.* 108. l.

egyesülése volt, akik életüket — JEROMOS példáját követve — elmélkedéssel és betegápolással kívánták eltölteni. A budai gesuati-kolostor létrejötté a magyarországi JEROMOS-kultusz kétségtelen bizonyítéka. JEROMOS tanításainak ismeretéről, nagyrabecsüléséről VITÉZ János *Leveleskönyvé*n kívül számos Magyarországon használt JEROMOS-kódex is tanúskodik. VITÉZ János könyvtárának maradványai között fennmaradt JEROMOS *Epistolae* című kötetének egy kézirat másolata.²⁷ JEROMOS leveleinek díszesen illuminált másolatával kívánt VÁRADI Péter kalocsai érsek valamelyik olasz barátja is az érsek várható bíborosi kinevezése alkalmából kedveskedni.²⁸ Megvoltak JEROMOS művei MÁTYÁS király könyvtárában is: a ma ismert Corvinák között négy HIERONYMUS-kódex van.²⁹

Nyilvánvaló tehát, hogy a széles körben elterjedt magyarországi JEROMOS-kultusz következtében LAUDIVIUS *Vita beati Hieronymi* című munkája Magyarországon is kedvelt olvasmány volt.

Nyomtatványaink eredetének kutatásakor komoly megfontolást érdemel Johannes HAN *Litterae indulgentiarum*ának kétszeres pozsonyi vonatkozása is. A búcsúlevelet ugyanis a pozsonyi Szent Márton székesegyház plébánosa bocsájtotta ki s az egyetlen fennmaradt példány kézírással pozsonyi lakos, AGNES DE POSONIO nevére van kiállítva. Ez a nyomtatvány tehát kétségkívül pozsonyi megrendelésre, magyarországi felhasználásra készült.

Igen fontos következtetésekhez vezet ősnymtatványaink papirosának vizsgálata is. A *Confessionale* ökörfej és különböző mérleg vízjegyű papirosát a XV. század utolsó negyedében Magyarországon elég gyakran használták. Hasonló ökörfej és mérleg vízjegyű papiroson készült pl. a *Nyírkállói-kódex*, melynek első füzeteit az 1470-es évek második felében MAGHI János budai közjegyző másolta.³⁰ Ismeretlen nyomdánkkal azonos forrásból fedezte papír-szükségletét HESS András budai ősnymdász is. Első nyomtatványában, az 1473-ban megjelent *Chronica Hungarorum*ban³¹ két mérleg-vízjegy váltakozik: az egyik típusnál csillagról, a másiknál nyolcasról körbe zárt mérleg függ alá.³² A csillagról aláfüggő mérleg-vízjegy csaknem megegyezik a *Confessionale* azonos típusú vízjegyével. A másik kétségtelen budai ősnymtatvány, a BASILIUS-kiadás egyik vízjegye³³ viszont feltűnően hasonlít a LAUDIVIUS-kiadás mérleg-vízjegyéhez. A vízjegyek között mutatkozó eltérések annyira lényegtelenek, hogy e papirosfajtákat azonos műhely termékeinek tekinthetjük. Az 1477. évi *Confessionale* és a LAUDIVIUS-kiadás tehát kétségtelenül Magyarországon is használt papirosfajtákon készült.

Ősnymdánk működési helyének megállapításához harmadik támpontunk a fennmaradt példányok lelőhelyeinek számbavétele. A *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* szerkesztősege is gondosan mérlegelni szokta meghatározá-

²⁷ FRAKNÓI Vilmos: *Vitéz János könyvtára*. Magy. Könyvszle 1878. 19. l.

²⁸ HOFFMANN Edit: *Régi magyar bibliofilek*. Bp. 1929. 133—134. l.

²⁹ *Commentarii in Epistolas S. Pauli ad Galatas* etc. (FITZ József—ZOLNAI Klára: *Bibliographia bibliothecae regis Mathiae Corvini*. Bp. 1942. 74. l.) — *Commentaria in Ezechielem prophetam*. (Uo. 91. l.) — *Breviarium in Psalmos David*. (Uo. 83. l.) — *Expositio evangelii* etc. (Uo. 92. l.)

³⁰ FITZ: *I. m.* 144. l.

³¹ Buda 1473. [jún. 5.], HAIN 4994. *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* 6686.

³² Képét közli: FITZ: *I. m.* 85. l.

³³ BASILIUS MAGNUS: *De legendis libris gentilium*. [XENOPHON]: *Apologia Socratis*. Buda [c. 1473], A[ndreas] H[ess]. HAIN 2687, *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* 3702. A vízjegy képét közli: FITZ: *I. m.* 85. l.

saiban azt a körülményt, hogy a megjelenési hely és a nyomdász neve nélkül közreadott nyomtatványok példányai hol maradtak fenn. Hatványozódik a lelőhelyek bizonyító értéke az olyan esetekben, midőn azonos típusokkal előállított több nyomtatvány lelőhelyeiből egyértelmű következtetések adódnak. Magyarországi viszonylatban egészen speciális jelentőségű az ilyen bizonyíték. Alig képzelhető el ugyanis, hogy több azonos eredetű külföldi nyomtatványból sehol ne maradt volna fenn példány, csak éppen a középkori állományukban oly alaposan megfogyatkozott magyarországi könyvtárakban.

Az 1477. évi *Confessionale*nek négy példánya ismeretes. Mind a négyet magyarországi gyűjtemény őrizte meg számunkra. Az egyik példány a XV. század elején alapított gyöngyösi ferences rendház könyvtárából való, a másik három magyarországi egyházi könyvtárakból került a budapesti Egyetemi Könyvtár állományába. Közülük egy példány a XV. század elején létesített leopoglavai pálos rendházból származik, kettő pedig 1632-ben, illetőleg 1633-ban a nagyszombati jezsuita-kollégium tulajdona volt.³⁴ A nagyszombati kollégiumot 1561-ben OLÁH Miklós prímás alapította. A kollégium néhány évvel később, 1567-ben feloszlott, s csak 1615-ben indult újra.³⁵ A *Confessionale* két nagyszombati eredetű példánya tehát kinyomtatásánál jóval később került a nagyszombati kollégiumba. Ismeretes, hogy a XVI. században a török előrenyomulás következtében veszélyeztetett magyarországi könyvtárak anyagát a nyugati határtételekre s elsősorban Nagyszombatba menekítették. A nagyszombati kollégiumi könyvtár állományába is több egyházi könyvtár olvadt be.³⁶ Lehetséges, hogy ez a két ősnymtatvány is egy nyugatra szállított gyűjtemény anyagával került Nagyszombatra.

A LAUDIVIUS-kiadás az Egyetemi Könyvtár régi állományából való; korábbi őrzési helyéről nincsenek adataink. Valószínűleg II. JÓZSEF idejében, a szerzetesi könyvtárak felszámolása (1782) után került az 1777-ben Budára telepített egyetem könyvtárába.

A búcsúlevél egyetlen ismert példánya Franz PICHLER pozsonyi polgár hagyatékával jutott a pozsonyi városi könyvtár állományába.³⁷ Az 1477. évi *Confessionale*, a LAUDIVIUS-kiadás és a búcsúlevél lelőhelyeinek áttekintéséből kitűnik, hogy a három nyomtatvány valamennyi ismert példány a XV. századi Magyarország területén maradt fenn. A példányok Magyarországon használatos papirosa s magyarországi lelőhelyei alapján csaknem bizonyosra vehető, hogy mindhárom ősnymtatvány Magyarországon is jelent meg.

*

Hogyan kerülhettek tehát Matthias MORAVUS típusai Magyarországra? Matthias MORAVUS maga nem dolgozott hazánkban, mert a szakirodalomban általánosan ismert időpontnál (1474) jóval korábban, 1450—1460 között már Felsőolaszországban, Veneto tartományban tartózkodott.³⁸ Szerzetes s mint

³⁴ A budapesti Egyetemi Könyvtár a *Confessionale* egyik példányát (Jelzete: Inc. 44.) 1927-ben elcserélte a berlini Staatsbibliothek-kal.

³⁵ GYENIS András: *Régi magyar jezsuita rendházak*. [Bp. 1941.] 39. l.

³⁶ *Magyar Minerva*, VI. köt. Bp. 1932. 75. l.

³⁷ FAUST, Ovídius: *Najstaršie tlačiarne v Bratislave*. Slovenský typograf. VI. 1944. 74—76. l.

³⁸ MARINIS, Tamaro de: *Nota per Mattia Moravo*. Gutenberg-Jahrbuch, 1930. 115—118. l.

oly sok XV. századi nyomdász, ő is scriptorként kezdte munkásságát. A milánói HOEPLI könyvesbolt 1927. április 7–9-i katalógusa leírt egy 1450–1460 között, különböző kezektől másolt latin miscellanea-kötetet, melynek első művét, CICERO *Rhetoricáját* Matthias MORAVUS másolta. A kézirat kolofonjában Matthias MORAVUS nevén és szerzetesi voltán kívül szülőhelyét is pontosan megjelölte: „Explicit Liber Tulii Rethoricorum per manus fratris Mathie de Germania alias de Olomucz siue de Cetkovicz.”³⁹ 1468-ban HIERONYMUS *Epistolaejät* másolta le MÓZES bellunoi püspök számára, 1476-ban pedig egy *Bibliát* másolt és díszített ügyes miniaturákkal.^{39a} Nyomdaalapítása előtt tehát mint scriptor és miniátor tevékenykedett.

A betűmetszés és könyvnyomtatás mesterségét 1468 és 1473 között Felsőolaszországban sajátította el. HAEBLER szerint nyomdaalapítása előtt a legelső genuai nyomdász, Antonius MATTHIAE alkalmazottja volt,⁴⁰ majd MICHAEL VON MÜNCHENNEL társulva alapított nyomdát Genuában. Közös kiadványuk, NICOLAUS DE AUSMO *Supplementum summae Pisanellae* című munkája (HAIN 2152) 1474. június 22-én jelent meg. A következő évben Matthias MORAVUS Nápolyba költözött, s ott 1491-ig több mint 40 gondos kiállítású nyomtatványt adott ki. Nápolyi tevékenysége alatt előbb a humanista műveltségű Blasius ROMERO szerzetessel, majd az 1480-as évek végén a nápolyi királyi könyvtár két egykori alkalmazottjával, Johannes Marcus CYNICUSSzal és PETRUS DE MOLINISSZal állt szorosabb kapcsolatban.⁴¹

A nápolyi könyvnyomtatókat FERDINÁND király, ARAGÓNIAI BEATRIX apja, fejedelmi bőkezűséggel pártfogolta. A Németországba visszatérő RIES-SINGERT püspökséggel kívánta visszatartani, társát Francesco del TUPPOT pedig „impressor regius”-nak nevezte ki.⁴² FERDINÁND király Matthias MORAVUST is rendkívüli kegyben részesítette. 1489. január 31-én megjelent CARACCIOLUS-kiadásának (*Sermones de laudibus sanctorum*, HAIN 4480) sikerét kivételes királyi privilégium biztosította.⁴³

Nápolyi nyomdásztársaihoz hasonlóan Matthias MORAVUS is több kiadványát a királyi család tagjainak, köztük BEATRIX magyar királynénak ajánlotta. Ajánló soraiban a köteles hódolatnál nagyobb tisztelettel, a pártfogót megillető hálával adózott a királynőnek. Mindebből természetesen adódik, hogy Matthias MORAVUS munkásságát MÁTYÁS király s baráti köre is bizonyára jól ismerte és becsülte. Régóta tévesnek bizonyult az a nézet, mely szerint HUNYADI Mátyás nem rokonszenvezett a könyvnyomtatással. A királyi rendeletre külföldön nyomtatott munkák, a MÁTYÁSNAK ajánlott könyvek s a Corvinában kétségkívül meglévő ősnymtatványok egyértelműen azt tanúsítják, hogy a kor haladó törekvéseivel lépést tartó uralkodó és környezete jól ismerte a nyomdászat jelentőségét.⁴⁴

³⁹ *Uo.*

^{39a} A Matthias MORAVUS által készített *Bibliára* CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára volt szíves figyelmemet felhívni. Matthias MORAVUS miniátori tevékenységére vonatkozóan l.: THIEME—BECKER: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*. XXIV. k. Leipzig 1930. 243. l.

⁴⁰ *Die deutschen Buchdrucker* ... 139. l.

⁴¹ HAEBLER, Konrad: *Typenrepertorium der Wiegendrucke*. Abt. II. Leipzig-New York, 1908. 62. l.

⁴² HAEBLER, Konrad: *Die deutschen Buchdrucker* ... 67. l.

⁴³ *Uo.* 140—141. l.

⁴⁴ FITZ, Joseph: *König Mathias und der Buchdruck*. Gutenberg-Jahrbuch, 1939. 128—137. l. ÚA. *Mátyás király, a könyvbarát*. Mátyás király Emlékkönyv. Bp. II. köt. 1940. 209—249. l.

Vitathatatlan tény az is, hogy a könyvnyomtatás mestersége iránt a HESS-nyomda megszűnése után is volt érdeklődés Magyarországon. A XV. század utolsó két tizedében több magyarországi származású nyomdász dolgozott külföldön. Különös vonzóerőt gyakorolt nyomdászainkra az olasz könyvkiadás központja, Velence, de Mantuában, Modenában, Perugiában, Cremonában és Nápolyban is dolgoztak magyarországi származású könyvnyomtatók.⁴⁵ A külföldre vándorolt magyar nyomdászok közül csupán azokról tudunk, akik egy nyomda keretén belül vezető szerephez jutottak, vagy alkalmilag önállósították magukat. Nyilvánvaló tehát, hogy a név szerint ismert nyomdászokon kívül is dolgoztak magyarországi könyvnyomtatók külföldi officinákban. A szerényebb tehetségű nyomdászok, nyomdászlegények neve azonban nem került a kiadványok kolofonjába, s így tevékenységükről vajmi kevés nyom maradt az utókorra. Ezért nem tudunk semmi bizonyosat a budai HESS-nyomda egykori alkalmazottairól, sorsuk további alakulásáról. Alig hihető azonban, hogy valamennyien felhagytak volna tanult mesterségük gyakorlásával.

Az Olaszországban megtelepedett magyarországi származású könyvnyomtatók és Matthias MORAVUS magyarországi összeköttetések ismeretében egyáltalában nem meglepő, miért éppen Magyarország területén maradtak fenn Matthias MORAVUS műhelyéből származó típusokkal készült nyomtatványok. MÁTYÁS király uralkodása idejében oly szoros kapcsolatok fűzték Magyarországot Nápolyhoz, hogy akár a HESS-műhely egyik volt alkalmazottja, akár más ismeretlen magyarországi nyomdász vagy Matthias MORAVUS valamelyik korábban scriptorként működő, majd a nyomdászat mesterségét elsajátító szerzetestársa különösebb nehézség nélkül hozzájuthatott a jól ismert nápolyi nyomdász típusaihoz.⁴⁶

*

A számos tény és megfontolás alapján joggal Magyarország területére lokalizálható ősnymda működési helyének kutatásakor mindenekelőtt két városra gondolhatunk: Budára és Pozsonyra. Buda királyi székhely, a központosított államszervezet intézményeinek, hivatalainak centruma, az ország minden más városát felülmúló jelentőségű kulturális központ. A királyi udvar külföldi és hazai tudósok, humanisták állandó tartózkodási helye, ahol a nagy renaissance uralkodó, HUNYADI Mátyás a szellemi élet valamennyi külső feltételét megteremtette. Felolvasásokat, nyilvános vitákat rendeztetett, gazdag könyvtárat, kódexkészítő műhelyt létesített. A Corvina és a kódexkészítő műhely élén évtizedeken keresztül olasz tudósok és művészek álltak, s ugyancsak olasz művészek irányításával folyt az 1470-es évek végén a budai várpalota átépítése is. A nagyszabású budai építkezéseken s a királyi kőfaragó műhelyben számos olaszországi művész és mesterember dolgozott.

⁴⁵ GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században* Bp. 1931. 41–46. l. és FITZ, Joseph: *Ungarische Buchdrucker des XV. Jahrhunderts im Auslande*. Gutenberg-Jahrbuch, 1931. 109–121. l.

⁴⁶ 1482-ben és 1485-ben egy BERNARDINUS SICULUS nevű minorita szerzetes volt Matthias MORAVUS nápolyi műhelyének korrektora. FITZ József megállapítása szerint (*Gutenberg-Jahrbuch*, 1931. 113. l.) BERNARDINUS SICULUS nemcsak szicíliai származású, hanem székely is lehetett. Esetleges magyarországi származása ellenére sem valószínű, hogy BERNARDINUS SICULUSnak része lett volna a *Confessionale*-nyomda megalapításában.

Magyarországon sehol nem volt olyan lehetőség az olasz szellemi és technikai vívmányok átvételére, mint Budán. Itt létesült az első magyarországi könyvnyomtató műhely, s MÁTYÁS halála után is itt telepedtek meg az ország könyv-szükségletét beszerző könyvárús-kiadók.⁴⁷ Buda mellett szól az a körülmény is, hogy a *Confessionale* és a LAUDIVIUS-kiadás a HESS-nyomda termékeivel azonos eredetű papiroson készült. Joggal feltételezhető tehát, hogy a HESS-sajtó megszűnése után a második könyvnyomtató műhely is Budán létesült. Ezt a feltevést azonban ma még semmiféle teljes értékű bizonyíték nem támogatja.

Ugyanez érvényes arra a feltevésre is, mely szerint a búcsúlevél Pozsonyban nyomtatódott. Kétségtelen, hogy a búcsúlevél Johannes HAN pozsonyi kanonok megrendelésére készült. Az alsóausztriai származású Johannes HAN, teljes nevén HAN de Wyt alias de Ispar fontos szerepet töltött be Pozsony város kulturális életében. 1462-ben már kanonok volt, s három ízben választották meg a pozsonyi Szent Márton székesegyház plébánosának.⁴⁸ Igényességét, bibliofil hajlamát pompás *Gradualéja* s több illuminált pozsonyi kódex bizonyítja.⁴⁹ Valószínű, hogy a művelt, tevékeny kanonok egy helyi nyomda felállítását is szívesen támogatta volna. Székhelye, Pozsony is alkalmas volt nyomdaalapításra, mert a város a XV. század végén Magyarország egyik legfejlettebb gazdasági, művelődési és művészeti központja volt. Mind-ezideig azonban XV. századi pozsonyi nyomda létezéséről sincs semmiféle bizonyítéknak tekinthető adatunk. Számos XV—XVI. századi nyomda nem is gazdasági és kulturális központokban létesült, hanem mecénást, munkaalkalmat keresve vándorolt.⁵⁰ Lehetséges, hogy a *Confessionale*-nyomda is alkalmi megbízásokat teljesítő vándorsajtó volt. Működését mai ismereteink alapján csupán Magyarország területére lehet lokalizálni.

*

Vizsgálódásunk során nem jutottunk el a *Confessionale*-nyomdával kapcsolatban felvetődő valamennyi kérdés megnyugtató megoldásához: egyes problémák tisztázásához, mindenekelőtt a nyomda lokalizálásához újabb bizonyítékok felkutatása szükséges.

Bizonyos azonban, hogy a kizárólag Magyarország területén fennmaradt három ősnymtatvány kapcsolata magában véve is fontos művelődéstörténeti tényre utal. Arra, hogy a budai HESS-nyomda megszűnése után néhány év múlva már újabb könyvnyomtató-műhely működött hazánkban. Ez pedig, bármily rövid időre is terjedt a *Confessionale*-nyomda tevékenysége, a MÁTYÁS-korabeli Magyarország magas műveltségi színvonalának újabb, igen jelentős bizonyítéka.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

⁴⁷ VÉGH Gyula: *Budai könyvárúsok jelvényei, 1488—1525*. Bp. 1923.

⁴⁸ HOFFMANN: *I. m.* 152. l.

⁴⁹ HOFFMANN: *I. m.* 152—158. l. HOFFMANN Edit: *A Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának illuminált kéziratái*. Bp. 1928. 92. l.

⁵⁰ FITZ József: *A vándornymdák*. Magyarságtud. 1943. 13—35. l.

ERZSÉBET SOLTÉSZ: DIE SPUREN DER ZWEITEN UNGARLÄNDISCHEN
DRUCKEREI IM XV. JAHRHUNDERT

In der Budapester Universitätsbibliothek wird eine ohne Impressum erschienene, unbekannte Ausgabe des kleinen Werkes von LAUDIVIVS ((Laudivio ZACCHIA Vezzanese) *Vita beati Hieronymi* aufbewahrt. Die bisher nicht bestimmte Unikunabel wurde mit Typen hergestellt, die mit den 3. und 5. Typen des aus Olmütz stammenden neapolitanischen Druckers Matthias MORAVUS fast völlig identisch sind. Aus dem abweichenden Zeilenmass und dem primitiven Satz aber schliessen wir darauf, dass das Büchlein nicht von Matthias MORAVUS selbst herausgegeben wurde, sondern dass nur die Matrizen der Typen aus der Offizin des neapolitanischen Druckers stammen.

Die in der LAUDIVIVS-Ausgabe verwendeten Typen in demselben Zeilenmass und Zustand weisen auch zwei andere, beinahe gleichzeitige Inkunabeln auf. Der eine Druck ist die 1477-er Ausgabe des *Confessionale* von ANTONINUS FLORENTINUS (GW 2108), deren Text mit der 3. Type von Matthias MORAVUS, die man in der LAUDIVIVS-Ausgabe als Auszeichnungsschrift verwendete, gedruckt wurde. Im ersten Quinternio des *Confessionale* dienten einige Buchstaben einer anderen, kleineren Type dem Rubrikator als Hinweis für die auszumalenden Initialen. Von dieser Type wird in der LAUDIVIVS-Ausgabe die Majuskel E verwendet. Der dritte Wiegendruck mit identischen Typen ist der vom Pressburger Domherrn Johannes HAN den 11. Mai 1480 erlassene Ablassbrief, in dem der Text und die hervorgehobenen Wörter mit denselben zwei Typen gedruckt wurden, wie die LAUDIVIVS-Ausgabe.

Der Satz dieser drei Inkunabeln ist bei weitem nicht so sorgfältig, wie die typographische Ausstattung der neapolitanischen Druckwerke von Matthias MORAVUS. Auch ihre Papiersorten weichen von jenen der Ausgaben des Matthias MORAVUS ab. Es ist also offensichtlich, dass keiner der Wiegendrucke bei Matthias MORAVUS erschienen sein kann. Da uns keine andere Druckerei bekannt ist, die zur Entstehungszeit unserer Inkunabeln diese Matthias Moravus'schen Typen verwendete, können die drei Wiegendrucke nur das Produkt einer bisher unbekanntenen Offizin sein, die sich ihre Matrizen von Matthias MORAVUS besorgte.

Über den Druckort dieser Druckerei, die zwischen 1476/77 und 1480 tätig war, lässt sich auf Grund unserer heutigen Kenntnisse noch nichts Endgültiges aussagen: in den genannten Drucken ist der Erscheinungsort nicht angegeben. Aus dem Text der Drucke, den Papiersorten und Fundorten der erhaltenen Exemplare ergeben sich aber eindeutige Folgerungen. Der Ablassbrief wurde zweifellos für Pressburg bestellt und dort verwendet. Das *Confessionale* und die LAUDIVIVS-Ausgabe wurden nachweisbar auf Papiersorten gedruckt, die in Ungarn gebräuchlich waren. Und endlich haben sich sämtliche bekannten Exemplare der drei Inkunabeln — von dem *Confessionale* kennen wir 4 Exemplare, vom Ablassbrief und von der LAUDIVIVS-Ausgabe je eines — in Ungarn erhalten. Auf Grund der Papiersorten und der Fundorte können wir mit Sicherheit annehmen, dass die Inkunabeln in Ungarn hergestellt worden sind. Andernfalls würden sich gewiss nicht *sämtliche* Exemplare *in jenem Lande* erhalten haben, das unter der Verwüstung der Türken am meisten gelitten hat.

Die drei Inkunabeln beweisen also nicht nur den Bestand einer bisher unbekanntenen Druckerei im XV. Jahrhundert, sondern sie weisen auch auf eine wichtige kulturhistorische Tatsache hin: kurz nach der Auflösung der Budaer (Ofner) Werkstatt des Andreas Hess war schon eine neue Druckerei in Ungarn tätig.